

ԱՇՈՏ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

ԱՆԱԼՅԻԱՅԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ՎԱՐՉԱԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԸ ԸՍՏ ԹՈՒՐԹԱԿԱՆ ՀԱՐԿԱՅՈՒՅԱԿՆԵՐԻ (16-ՐԴ Դ. ՎԵՐՉ - 18-ՐԴ Դ. ՄԿԻՋԸ)

Արևմտյան Հայաստանում վարչամիավորների կազմավորման առաջին փուլում՝ 16-րդ դարում, ստեղծված նահանգների մեջ իր ուրույն տեղն ու դիրքն ունեւր սահմանամերձ Չլդրի էյալեթը: 1625 թ. Չլդրի բերդաքաղաքի ավերումից հետո, նահանգի կենտրոնավայրը տեղափոխվեց Ախալցխա, որի համար վարչամիավորը, պահպանելով իր նախկին անունը, սկսեց կոչվել նաև Ախալցխայի էյալեթ ձևով: Այս վարչամիավորի տարածքային բաժանման վերաբերյալ առաջին ամբողջական վկայությանը հանդիպում ենք թուրք պատմիչ Ֆերիդուն բեյի «Սուլթանների գրություններ» աշխատությունում: Նրա օգտագործած պաշտոնական նյութերի համաձայն 16-րդ դարի 80-ական թթ. սկզբին Չլդրի նահանգն ընդգրկում էր 16 գավառ՝ Մեծ Արտահան, Էրլի (Օլթի), Բերմեդեք (Բերդագրակ -Ա.Ս.), Էրլուհ, Շուշատ, Նըսֆի Լիվանե, Մամեհեյլ (Մահեյլ), Լիք, Վերին Աջարա, Ստորին Աջարա, Էմիրիոյ, Էսփիչե, Բոսջոք (Փոռխով), Խերթվիս, Ալթուն կալա՝ Օսթերտի հետ միասին, Մեհրեք:¹

Առաջին լուրջ և համապարփակ գրավոր աղբյուրն այս նահանգի վարչատարածքային բաժանման, ժողովրդագրական իրավիճակի և տնտեսական կյանքի մասին, անտարակույս, «Գյուրջիստանի վիլայեթի մեծ դավթարն» է: Այս եզակի փաստաթղթի քննությունը համոզում է, որ խնդրո առարկա վարչամիավորը հիմնականում ընդգրկել է նախկին Սամցխե-սաաթաքադոյի իշխանության տարածքը՝ ընդհուպ մինչև 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակը, թեև այդ ժամանակահատվածում ենթարկվել է բազմաթիվ վարչական վերաձևումների: Ժամանակ առ ժամանակ Չլդր-Ախալցխայի էյալեթը, հիմքում պահպանելով պատմական բաժանումը, ավելի ընդարձակվել է և իր մեջ միավորել ոչ միայն ամբողջ պատմական Տայք աշխարհն ու Գուգարքի մեծ մասը, այլև՝ առանձին գավառներ Բարձր Հայքից, Այրարատից, Խաղտիք-Լազիստանից: Ինչևէ, բոլոր դեպքերում, զանազան օբյեկտիվ հանգամանքների ազդեցությամբ, վարչական համակարգում շարունակել են գերակշռել պատմաաշխարհագրական գործոնները:²

Չլդրի էյալեթը, քանի որ հյուսիսից սահմանակից է եղել Վրացական թագավորությանը և իր մեջ ներառել է պատմական Վրաստանի որոշ գավառներ, թուրքերի կողմից նախապես անվանվել է Գյուրջիստանի (Վրաստան) է-

¹ Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ.Բ, Ե., 1964, էջ 219-220:

² Մատենադարան, Պատկանյանների արխիվ, թղթ. 142, վ. 170, ք. 12ա:

յալեթ կամ վիլայեթ¹ Նման անվանակոչումը հուշում է, որ թուրք նվաճողները, ինչպես այս ժամանակաշրջանում, այնպես էլ հետագա դարերում, չեն բավարարվել ձեռքբերածով և նպատակ են ունեցել «Գյուրջիստան» անվանված միավորին միացնել նաև բուն Վրաստանը:

Ըստ «Մեծ դավթարի», որն արտացոլում է հիմնականում 1580-ական թվականների վերջից մինչև 1595 թ. ընկած ժամանակահատվածի վիճակը, Չլդրի նահանգն ունեցել է 9 լիվա-գավառ՝ Ախալցխայի, Խերթվիսի, Ախալքալաքի, Չլդրի, Փոցխովի, Պետրեի, Փանաքի (Փենեք, Բանակ), Մեծ Արտահանի և Օլթիի, որոնցում հաշվվում էր 37 նահիե-գյուղախումբ² Սուլթանական կառավարության հրամանով, թուրք պաշտոնյաների կազմված այս ընդարձակ հարկացուցակի համաձայն, ամբողջ վիլայեթի տարածքում հարկման է ենթարկվել ավելի քան 1250 բնակավայր, ինչպես և եկամուտ ապահովող այլ վայրեր՝ լճերի ու գետերի ձկնային տնտեսություններ, ջրաղացներ, այգիներ և այլն: Ընդ որում (բացի Օլթիի լիվայից) հիշատակված են ոչ միայն բոլոր մարդաբնակ ու ամայի բնակավայրերի անվանումները, այլև դրանցում ապրող ծխերի առաջնորդների անունները, նրանցից գանձվող բնամթերային ու դրամական հարկի տեսակն ու չափը և այլ մանրամասներ:

«Գյուրջիստանի վիլայեթի ընդարձակ դավթարում» թվարկվում են ոչ միայն գավառները՝ իրենց գյուղերով, այլև բերվում են յուրաքանչյուր բնակավայրում ապրող ընտանիքների թվաքանակը, նրանցում ապրող ծուխերի նահապետների անվանացանկերը, որոնք բացառիկ նյութ են տարածաշրջանի ժողովրդագրական պատկերը վեր հանելու համար: Տրվում է նաև ամեն մի բնակավայրից ու հարկման ենթակա այլ վայրից վճարվող ընդհանուր հարկի չափը, այդ թվում՝ դրամահարկը (խսիենց, որը յուրաքանչյուր բնակչից գանձվում էր 25 միավոր), հարսանեկան և այլ կարգի հարկերը, մշակվող հացահատիկային (ցորեն, գարի, տարեկան, կորեկ, ոլոռ) և բոստանային կուլտուրաների, պահվող անասունների ու մեղվափեթակների, ձկնորսության (Տաբածղուր, Սաղամո, Փարվանա, Խանչալի լճերից) դիմաց գանձվող հարկաչափերը և այլն: Հարկման ենթակաների անվանացանկերից պարզվում է, որ Ջավախքի ու նրա շրջակա գավառների բնակավայրերի մեծ մասում բնակիչները քրիստոնյաներ էին և կրում էին հայկական ու վրացական կամ հայերի և վրացիների մեջ մեծ տարածում գտած անուններ: Հայկական կամ հայերի կողմից լայնորեն գործածվող անուններ հանդիպում ենք Ջավախքի հետևյալ բնակավայրերում.³

¹ Հմմտ.՝ Իմեհմեան, Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, Ի.Ա., Վենետիկ, 1806, էջ 122 և Զուլալյան Մ.Կ., Արևմտյան Հայաստանը 16-18-րդ դդ., Ե., 1980, էջ 182:

² Յուրդանի ճգնաժամի ժամանակ, Մոսկով 2, տեղումն 1941, թ. 7-21, 332-386, 393-402:

³ Ցանկում վկայակոչել ենք նաև Ախալցխայի գավառի մի քանի բնակավայրեր: Աղյուսակի վերջին սյունակում նշված է վկայակոչված նյութի էջը՝ ըստ հարկացուցակի վրացերեն թարգմանության հրատարակության:

Բնակավայրի անվանումը	Ընտանիքների թիվը	Հարկի չափը դրամով (խսիենց)	Գանձվող ամբողջ հարկը (միավոր)	Հիշատակվող հայկական կամ հայերի շրջանում տարածում ունեցող անունները	Կրթության - տիպի տոմս նիշ
Ախալցխա	174	4350	30000	Յարալ Սիմոնի, Շահվել Միրխանի, նրա որդի Ասվա(ծա)տուր, Ռոստոմ Դովլաթխանի, նրա որդի Շահմուրադ, Դավթի որդի Ասվա(ծա)տուր, Արտաշես, Մանվել Շերգիլի, Խաչատուր Դուրալի, Մամաս Սարգսի, նրա եղբայր Ասատուր, Արմանա Ղազարի, նրա եղբայր Գոզալ, Մղվդել Սոմ(ե)խի (հայի - Ա.Ս.), Մասուր Ավանուսի (Ավանեսի)	22-24
Օուղորուք	32	800	26600	Սարգիս, Գաբրիել	25-26
Տատանիս	30	750	20000	Կարապետ	27
Ծիրա	8	200	18500	Ջաջարի որդի	29
Սաժել	57	1425	22200	Կիրակոս, Միհրան	39
Վ.Պամաճ	18	450	13000	Սիմոն	44
Բալաջուր	24	600	4000	Կիրակոս Միտիչի (Մկրտչի)	60
Ասպինձա	50	1250	25000	Սարգիս Մուրադի, Կիրակոս Շահվելի, Սպենդիար, Հազարգուլ, նրա եղբայր Աբրահամ	130-131
Տամալա	5	125	8000	Բասիլ (Վասիլ), Ռոսեր	136-137

Խերթվիս	127	3175	25000	Խոսիկ Դավթի, Գաբրիել, Պապու Գրիգորի, նրա եղբայր Մելիք, Զաքար, նրա եղբայր Գրիգոր, Սարգիս Մելիքի, Հանես, Խաչատուր Հայրապետի, Բատատա Խաչատուրի, Բագրատի թոռ, նրա եղբայր Միտիչ, Սարգիս, Ումիկ Խանդամայի, նրա եղբայր Ասվա(ծա)տուր, Խաչատուր Սորազանի, Գաբրիելի եղբայր Խաչատուր, Աբրահամ Մազանայի, Կիրակոս, Աբոյի եղբայր Բայանդուր, Խաչատուր Զատիկի, Բատատա Կիրակոսի, Ումիկ Խաչատուրի	171
Օրջա	18	450	20000	Հանես Իշխանի, նրա եղբայր Սարգիս, Ավագ Հանեսի	192
Ն.Օրջա	14	350	13000	Վահրամ, Եղիազար, Սիմոն, Սարգիս Վելիջանի	226
Կոթելիա	3	75	10000	Զաքար	194
Բարալեթ (Բարալիս)	21	525	25000	Միտիչի (Մկրտչի) թոռ, նրա որդի Սարգիս, Սամսոնի որդի	196
Վերին Ալաստան	15	375	10500	Արզուման	196
Տուրգիս	10	250	15000	Մասուրի որդի Սարգիս, Ավագ	198
Խանդո	61	1525	15000	Հակոբ	202
Վաչիան	17	425	19500	Քերոբ	214
Ափնիա	35	875	10000	Աբաս, Իսագուլ	214
Լոմատուրցիս	8	200	10500	Ռոստոմի որդի Ալիբեկ, Նորսես (Ներսես)	198
Քարծեկ	54	1350	14630	Բայանդուր	215-216

Հոկաճ	20	500	31000	Մանվել Սարգսի	217
Քիւղա	8	200	14500	Խաչատուր	218
Վ. և Ն. Խոսպիա- մեր	9/16	225/400	3200/5490	Միտիչ (Մկրտիչ) Տեր-Բե- կի, Խոսիկ-Հոսիկ, Սահակ	218,2 33
Ջիգրաշեն	16	400	11160	Ջաքարի թոռ	219
Մեծ Մա- թաղիա	18	450	13000	Հակոբ	219
Փոքր Մաթաղիա	4	100	4000	Դավիթ Խուղավերդի	221
Արագովա	6	150	16000	Միհրան, Իսահակի թոռ, Սարգիս	220
Նաքա- լաքև	7	175	8000	Հավաթեղ Կարապետի	220
Կորխ	19	475	12000	Ռոստոմ, նրա որդի Կիրա- կոս, Շահաբա Մկրտչի, Հանես Սարգսի, Կիրակոս Ասվատուրի	221
Գումբուր- դո	20	500	25000	Խարաբայի որդի Դավիթ, Մկրտիչ Ամիրխանի որդի, Յարալ Կիրակոսի, Շահ- կուլի որդի Աբրահամ, Մա- նուկ	222
Օլավերդ	27	675	11000	Աբաս	223
Խուլզումո	19	475	9000	Ասվա/ծա/տուր, Արտաշես	224
Հեշտիա	12	300	21000	Տեր-Հակոբ	225
Մեծ Խորենիա և Համդու- րա	28	700	20000	Գրիգոր, նրա եղբայր Մո- սես, Սահակ Գրիգորի, նրա եղբայր Սարգիս, Տեր-Հա- կոբ, նրա եղբայր Յարալ, Խաչատուր, Մուրադ Ջի- հանջեի	225
Ջրեսկ	16	400	10000	Շահմուրադ, Ռոսեսի (Հով- սեփ), Սիմոն, Սամսոն, Աս- վա/ծա/տուր	227
Ղաուրմա	3	75	12000	Սարգիս	227- 228

Բավրա	6	150	7665	Բայանդուր	228
Թորիա	21	525	13000	Առաքել, Բայանդուր, Ջանիբեկ Սարգսի, Մկրտիչ	229
Աբուլ	12	300	14000	Եղիազար, Դավիթ, Սարգիս	229
Ախալքա-յաքի բերդ	3	75	7000	Մուրադ, նրա եղբայր Ջահիկ	235
Փոքր Մուրջա-խեթ	6	150	2000	Հանես Սարգսի	236
Փոքր Մաճգարա	11	275	8000	Դուլիկ Ասվա/ծա/տուրի	237
Ծունդա	12	300	13000	Ջոջիկ Ջհանշեի, նրա եղբայր Մանուկ	242
Բեժանո	12	300	10000	Սիմոն	195
Ջակ	7	175	10000	Եղիազար, Ռոսեփ-Հոսեփ	204
Բուռնաշեթ	11	275	14000	Սարգիս	205
Գոմ (Գոման)	25	625	6000	Իսահակ	222
Գավաշեն* (տեղն անհայտ է)	27	675	12000	Դավիթ Կիրակոսի, նրա եղբայր Կարապետ, Դեսպազ Սուքիասի	217

Ուշագրավ է, որ կային բնակավայրեր, որոնք գրեթե լիովին հայաբնակ էին: Այսպես. վերոհիշյալ Օրջա, Վերին Օրջա, Կորխ գյուղերում հիշատակվող բնակիչների մեջ միայն քչերն էին, որ հայկական անուններ չէին կրում: Այդ հանգամանքը հաստատվում է նաև առ այսօր հատկապես Օրջայի շրջատարածքում պահպանվող բազմաթիվ եզակի խաչքարերով: Ա.Կարապետյանի կողմից ուսումնասիրված այնտեղի 12 խաչքարերից 7-ի վրա կան արձանագրություններ, ընդ որում՝ երեքն էլ թվակիր են և վերաբերում են 1463-1465 թվականներին:¹ Նույն ժողովրդագրական իրավիճակն էր տիրում նաև նշանավոր *Թմուկ (Թմոզվի)* բերդաքաղաքում: Այնտեղ հանդիպում ենք հետևյալ անունների. Սարգիս Առաքելի, Ռոստոմ, Անանիայի որդի, նրա եղբայր Մկրտիչ, որդի Վարդանի, որդի Եղիզարի, Հովհաննես Բայանդուրի,

¹ Կարապետյան Ա., Ջավախքի խաչքարերը, Ե., 1995, էջ 9:

Պապու Շիրինի, Բերիկ Փիրագիզի, նրա որդի Սկրտիչ, Սուրադ, Տեր-Հակոբ, Բերիկ Սուրադի, նրա եղբայր Մարգար, Հակոբ, Սարգիս Մելիքի և այլն: Ձուտ հայաբնակ էր Չլդրի գավառի *Քենարբել (Քանարբել) գյուղը*՝ Ծառուկի որդի, նրա եղբայր Ասվա/ծա/տուր, Մարգարի որդի, Ղուլիջանի որդի Նորսես (Ներսես), Խոսիկ-Հուսիկ, Ռոստոմի որդի, Սարգիս Մուխթարի, Միկիրտիչ Վելիջանի, Միտիչի որդի, նրա եղբայր Սարգիս, Սուրադ Կարապետի, Սարտիրոս Ավանեսի, Հովհաննես Ամիրագիզի, նրա եղբայր Կարապետ, Խաչիկ Համբարձումի, Թոռնիկ Ծառուկի, Խաչատուր Սլեքսանի, Մարգար, Պապու Մարգարի և այլք, *Մրագվալ գյուղը*՝ Ասվա(ծա)տուր և այլն:

Հայաշատ էին նաև նույն գավառի *Մեծ և Փոքր Կարծախ* գյուղերը՝ Նադար Շահնագարի, Վարդան, Գրիգոր Սուքիասի, Ջհանշե Կիրակոսի, Սկրտիչի որդի, նրա եղբայր Վարձել, Բայանդուր, Խաչիկ Յարալի, որդի Սահակի, որդի Անտոնի, Տեր-Հակոբ Ջոմերդի, նրա որդի Շահագիզ, Յարագիզ Տեր-Հակոբի, Սարգիս, Ասվա/ծա/տուր, Դիարբեկ Սահակի, նրա եղբայր Ասվա/ծա/տուր և այլն: *Սուլդայում* հանդիպում ենք Շերմազանի որդի Սիմոն, *Էրինջայում (Երնջակ)* Եղիազարի որդի Մամաս, Խոզաբուն կամ Խոզափին լճի արևմտյան ափին ընկած համանուն *Խոզաբունում*՝ Սանուկ Ասվա/ծա/տուրի, *Ծղարոսթավում*՝ Այվազի որդի Շահում, նրա եղբայր՝ Շիրին, Սահակի որդի Կիրակոս, Ավագ, Պարոնվարդ, Խաչատուր և այլ անունների:¹ Հատկանշական է, որ վերոհիշյալ անունների մեջ բազմիցս հիշատակվում է Տեր-Հակոբ անունը, իսկ Խոսպիայում՝ Տեր-Բեկը, հանգամանք, որը վկայում է տվյալ բնակավայրում հայ քահանայի, այն է՝ նաև հայկական ծխի ու եկեղեցու առկայության մասին: Ուշագրավ է նաև Ծղարոսթավում Պարոնվարդ անվան հիշատակումը, որը պետք է հասկանալ որպես պարոն Վարդ, ամենայն հավանականությամբ՝ հողատեր մարդու մասին վկայություն:

Ինչպես երևաց վերոհիշյալ աղյուսակից՝ գրեթե նույն իրավիճակն էր նաև Ախալցխայի գավառում, ուր հայաշատ էր ոչ միայն քաղաքը, այլ նաև շրջակա գյուղերը: Այս հանգամանքը հաստատվում է նաև եվրոպացի ուղեգիրների վկայություններով, որոնց համաձայն 17-րդ դարում Ախալցխա քաղաքում ապրում էր 50 հազ. մարդ՝ մեծ մասամբ հայեր և հրեաներ:²

Չլդրի էլալեթի տարածքում հայ բնակչությունը բացարձակ գերակշռություն էր կազմում Մեծ Արտահանի լիվայում: *Փարականի* բերդում հիշատակվում են Սկրտիչ Անտոնի, Խաչատուր Ասվատուրի, Մելիք, նրա եղբայր Կիրակոս, Գրիգորի թոռ, Հա(յ)րապետի թոռ, Վարթան (Վարդան) Տղապարոնի (Տղա պարոնի), *Ղուղունա* գյուղում՝ Տեր Հակոբ, Խաչիկ, Սարգար, Վելում՝ Եղիազար և այլ հայկական անուններ:³

Այսպիսով, հնարավոր չէ համաձայնվել «Գյուրջիստանի վիլայեթի մեծ դավթարի» թարգմանիչ և հետազոտող Ա.Ջիքիայի, ինչպես և այլ հեղի-

¹ «Դավթարի» մի ընդարձակ հատվածում հիշատակվող վերոհիշյալ բոլոր անուններն ըստ բնակավայրերի տե՛ս Զյւրճե՛կե՛անե՛ս ցը՛ղապետե՛ն ձե՛ռ ձե՛ռ, Գ. 2, Զճ. 181-243, 276-278, 285.

² Иоселиани, Города существовавшие в Грузии, Тифлис, 1850, с. 29.

³ Զյւրճե՛կե՛անե՛ս ցը՛ղապետե՛ն ձե՛ռ ձե՛ռ, Գ. 2, Զճ. 403, 482, 484.

նակների հետ այն հարցում, թե այս սկզբնաղբյուրի տվյալները վկայում են այդ վարչամիավորում ամբողջապես վրացական (пеллском грузинский) բնակչության առկայության մասին:¹ Անշուշտ, շատ բնակավայրերում կարելի է հանդիպել վրացական անունների. օրինակ՝ *Պրտենայում*՝ Գիորգի, Պետրե, Գոգիչա, *Ղաղեշում*՝ Գագուչա, Էլիա, Լոմկացի, Պապունա, *Կառտիկամում*՝ Գոգուչա, Մաբա, Գիորգի, *Խավերում*՝ Գրիգոր, Արեսալոմ և այլն:² Բայց, անկասկած, դա հիմք չի տալիս նմանօրինակ «ընդհանրացումների» համար, որոնք ավելի շուտ հետապնդում են քաղաքական նպատակներ՝ «ապացուցել», որ Ջավախքում և նրա շրջատարածքում հայ բնակչության հայտնվելը կապվում է միայն 1830 թ. արևմտահայերի գաղթի հետ:

Հետևելով նույն սկզբնաղբյուրում հիշատակվող մարդկանց անունների ցանկին՝ կարելի է նկատել, որ այս տարածաշրջանում թե՛ հայերի և թե՛ վրացիների շրջանում մեծ տարածում են ունեցել քիչ գործածվող այնպիսի անուններ, ինչպիսիք են «Վարծելը», «Յարալը» և այլն: Կարծում ենք, որ Վարծել անվան գործածությունը պատահական չէ և կարող է կապված լինել այս շրջանում խիստ հարկի «Վարծավունիք» կամ «Վարծիա» պատմական անունների հետ: Աչքի է զարնում նաև մեկ այլ փաստ. միևնույն անունը կրել են և՛ հայերը և՛ վրացիները: Հաճախ կարելի է հանդիպել դեպքերի, երբ հայրն ունեցել է վրացու, որդին՝ հայի, կամ եղբայրներից մեկը՝ հայի, մյուսը՝ վրացու անուն: Օրինակ. *Չունջխա (Չունջխել)*՝ գյուղի բնակիչ, վրացացում Սամուկայի որդիներից մեկը՝ Բայիթառն էր, մյուսը՝ Վարդանը (էջ 176): Նման փաստերը վկայում են խառը բնակչություն ունեցող գյուղերի գոյության և նրանցում երկու ազգերի միջև ոչ միայն հանդուրժողական, այլև բարյացակամ վերաբերմունքի առկայության մասին: Այսպիսի իրավիճակը ձևավորվել էր նախորդ ժամանակաշրջանում՝ Սամցխեի աթաբեկության շրջանում և կարող էր լինել նաև հայության շրջանում քաղքեղոնականության տարածման հետևանք:³

Ամփոփելով տարածաշրջանի ժողովրդագրական իրավիճակի քննությունը՝ ընդգծենք ևս մի քանի բնորոշ հատկանիշներ: Թուրքական նվաճման սկզբնաշրջանում հիշատակվում են ավելի շատ բնակավայրեր, քան հետագայում: Մի շարք գյուղեր, որոնք 16-րդ դարի վերջին տրոհված են եղել երկու մասի՝ Սեծ ու Փոքրի, կամ՝ Վերին ու Ներքինի (Օրջա, Ալաստան, Մաջադիա, Մուրջախեթ, Մամգարա, Խանդո (հիշատակվում է նաև երկրորդ

¹ Пространный реестр Гюрджистанского вилайета, турецкий текст издал, перевел С.С. Джикия, книга 1, Тб., 1947, с. XV (թուրքերեն):

² Ձրնջխելի ցոլոսոցոս թոթո թոթո, Գ. 2, ՁՁ. 176-177, 230, 276.

³ Այսօրինակ հայ-վրացական էթնոկրոնական միավորն էր, որ թուրքական դժնդակ տիրապետության պայմաններում, մահմեդականացավ և օրեցօր ներթափանցող թուրքական էթնոտարրի հետ, սկսեց հանդես գալ «մեսխեթցի»՝ հավաքական աշխարհագրական անվան տակ: Մյուս կարևոր հանգամանքը՝ բնակիչների մեջ մահմեդական անունների գրեթե բացակայության փաստն է: Այն, անշուշտ, այդ փոփոխում պայմանավորված էր դեռ օսմանյան գերիշխանության թուլությամբ, հանգամանք, որի մասին արդեն չենք կարող ասել հաջորդ ժամանակաշրջանի վերաբերյալ:

խանդոն), հետագայում միավորվել են կամ մնացել է նրանցից միայն մեկը: Որոշ գյուղեր էլ առհասարակ վերացել են, ինչպես Գավաշենը, Տիկաշենը, Ալմալին, Ազմանան և այլն: Բնականաբար, այս ոչ նպաստավոր միտումները օսմանյան դաժան տիրապետության հետևանք են եղել:

Մյուս բնորոշ հատկանիշն այն էր, որ խոշոր բնակավայրեր՝ քաղաքներ ու ավաններ գրեթե չեն եղել: Բացառություն կարելի է համարել միայն Ախալցխա քաղաքը, իսկ բուն Ջավախքում՝ խերթվիս և Թմուկ բերդերը: Համապատասխանաբար առաջինն ունեցել է 174 (յուրաքանչյուր ընտանիքում 7 շունչ հաշվելով՝ 1200 մարդ), երկրորդը՝ 127 (մոտավորապես՝ 900 շունչ), երրորդը՝ 63 ընտանիք (մոտավ.՝ 500 շունչ) բնակիչ:¹ Ամենամեծ գյուղերը բաժին են ընկել Ջավախքի սարահարթի հարավային հատվածին: Այստեղ Քարծեփն ունեցել է 54, Քանարբելը՝ 52, Խավեթը՝ 36 ծուխ բնակիչ:² 18-27 ծուխ, այն է՝ 150-200 շունչ բնակչություն ունեցող գյուղեր են եղել Գավաշենը, Օլավերդը, Գոմը, Թորիան, Բարալեսը, Կորխը, Խուլգուման, Գումբուրդան, Օրջան, Կոկիան, Վարևանը, Մեծ Մաջադիան և այլն:³

Գյուղերի մյուս խումբն ունեցել է 10-18 ծուխ կամ 80-150 շունչ բնակիչ, իսկ ամենասակավ բնակչությամբ գյուղերում՝ հաշվվել է 80-ից պակաս մարդ: Այս խմբի բնակավայրերի մի մասում ապրել է ընդամենը մի քանի ընտանիք մարդ: Դրանց թվում հանդիպում ենք նույնիսկ Ախալքալաք բերդաքաղաքին՝ 3 ընտանիք բնակիչներով: Դա նշանակում է, որ երկրամասի թուրքական բռնազավթման ընթացքում այն մեծապես տուժել է՝ բնակչությունը կոտորվել է, գերեվարվել կամ արտագաղթել:

Այժմ փորձենք անդրադառնալ նաև Ջավախքի տեղանունների, մասնավորապես՝ բնակավայրերի անունների խնդրին, որը միշտ զանազան մեկնաբանությունների տեղիք է տվել կամ՝ ուղղակի շրջանցվել է: Գոյություն ունի այն կարծիքը, թե դրանց մեծ մասն ունի զուտ արաբաթուրքական կամ վրացական ծագում: Սակայն առաջին դեպքում անհասկանալի է դառնում, երբ բնակավայրերի ճնշող մեծամասնությամբ, ինչպես տեսանք, հանդիպում ենք վաղ շրջանում մինչև արաբական ու թուրքական տիրապետությունները: Նշանակում է, տեղանունների մահմեդական ծագում ունենալու վարկածը, բավական հեշտությամբ հերքվում է: Նույնիսկ մահմեդականների շրջանում տարածում ունեցող «Աբուլ» հատուկ անունը, ոչ մի կապ չունի Աբուլ լեռան ու համանուն գյուղի անվան հետ, քանի որ *Abulsum* ձևով հիշատակվում է դեռևս Պևտինգերյան քարտեզում: Ինչ վերաբերում է առանձին դեպքերում որոշ տեղանունների ուղղակի թուրքերենով թարգմանվելու հանգամանքին (օրինակ՝ Չամդուրա. իբր՝ չամ (փայտի տեսակ) և դուրան՝ հարթավայր), դրանք ավելի շուտ պատահական զուգահեռություններ են կամ՝ մտացածին բացատրություններ: Տվյալ դեպքում կասկած չի մնում, երբ Չամդուրայի անունը նախապես հանդիպում ենք այլ ձևով՝ *Չամվրալա*:

¹ ՅՄՀԻՆԻՍՏԻՏԻՆԵՆ ԳԵՂՈՐԴՅԱՆԻ ԴՈՒՐԻՆԻՍՏԻՆԵՆԻ, Գ. 2, ՁԵ. 22-24, 171, 240-241

² Նույն տեղում, էջ 215-216, 275-276:

³ Գյուղական վայրերում յուրաքանչյուր ծխում միջինը հաշվվել է 8 մարդ (տե՛ս Մեյրոնյան Ա., Էրզրում, Ե., 1994, էջ 103-112):

տարբերակով: Մահմեդական անուններ ունեցող առանձին տեղանուններն հիմնականում ավելի ուշ շրջանի ծնունդ են: Օրինակ. Խոջաբեկ, Օրոջալար (լար՝ թուրքերենում հոգնակերտ մասնիկ է, որ տվյալ դեպքում կնշանակի Օ-րոջաներ կամ Օրոջաներ):

Տեղանունների մի մասի՝ վրացական հիմքեր ունենալու տեսակետը, անշուշտ, առանձին դեպքերում, կասկած չի հարուցում: Օրինակ՝ Սաղամո (վրաց. saRamo՝ երեկո), Դիլիսկա (հնարավոր է՝ dili (դիլի, նշանակում է՝ առավոտ) և kari (կառի՝ դուռ), այսինքն՝ առավոտյան դուռ, Արշալույս) և այլն: Սակայն այդպիսի դեպքերը շատ չեն: Իրականությունն այն է, որ տեղանունների զգալի մասը, դժվար է, շատ դեպքերում էլ՝ ուղղակի անհնարին է ստուգաբանել. այսպես՝ Մաջադիա, Գոնդուրա, Տուրցի, Վաչիան, Խանդո, Բավրա, Խուլգումա, Կարտիկամ, Կորխ և այլն: Սակայն խնդրի ուշադիր քննության դեպքում, այնուամենայնիվ, հնարավոր է լինում նկատել որոշակի օրինաչափություններ: Այժմ է զարնում այն հանգամանքը, որ շատ տեղանուններ կրում են բազմաթիվ լեզուներում, ինչպես և հայերենում, *տեղ, երկիր* նշանակող «իա», «ստան» վերջավորություններ (Կոկիա, Կոթելիա, Մաջադիա, Խորենիա, Խոսպիա, Ալաստան և այլն): Մյուս մասը կրում է կամ հայկական «չեն»՝ տեղանունակերտ արմատը, կամ ուղղակի ունի հայկական ու հայաիունջ անվանում՝ Ափնիա (Կուրի ափին ընկած բնակավայր), Քարծեփ (քար և ծեփ), Բարալես (Բարիլույս, որ հետո դարձել է Բարալես), Խորենիա (խորոնք, Խորակերտ, Խորաշեն), Երնջակ (հետագայում՝ Էրինջա), Գոմ (Գոման), Սերոնիա (մյուռոնի երկիր, ապա՝ Սերենիա), Խոզաբուն (խոզերի բուն, այնուհետև՝ Խոզափին), Առաքյուլ (առաքյալների վայր, հետագայում՝ Արագյալ), Գավաշեն (հավանաբար՝ Կավաշեն), Տիկաշեն, Ջիգրաշեն, Ասպնջակ (Ասպինձա), Գանձ (Գանձա), Ծունդա (Ծնունդ, Ծննդածին), Թմուկ (Թմբուկ, Թմոզվի), Մարգաստան (մարգերի երկիր) և այլն: Եվ վերջապես, կան դեպքեր, երբ տեղանվան կեսն ունի հայկական, կեսը՝ վրացական ծագում՝ Սամսար (*sami* - *սամի*, վրացերեն՝ երեք և *սար* - հայերեն՝ լեռ, այսինքն՝ Եռալեռ):

Այժմ կրկին վերադառնանք ուսումնասիրվող վարչամիավորի տարածքային խնդիրներին: Ախալցխայի նահանգի վերածնունդը շարունակվեցին: Տարբեր աղբյուրների հիման վրա Անդրեաս Բիրքենի կատարած հետազոտությունների համաձայն այս էյալեթի կազմում ընդհանրապես հիշատակվում է 33 լիվա:¹ Բացի վերոհիշյալ գավառներից տարբեր ժամանակներում հանդիպում ենք նաև հիշատակումների հետևյալ լիվաների մասին՝ Փոքր Արտահան,² Գյոլե (Կոդ, Կոլա), Մահջիլ, Մամրվան (Նարիման), Թավուսկեր (պատմական Տայոցքար գավառ) և այլն: Կարճ ժամանակով Ախալցխային են ենթարկվել նույնիսկ Քութայիսը՝ Իմերեթիայի կենտրոնը,³

¹ Birken A., A., Prowinzen des osmenischen Reiches, էջ 154-160:

² Փոքր Արտահանը հիմնականում եղել է Կարսի նահանգի կազմում և միայն կարճ ժամանակով է ենթարկվել Ախալցխային:

³ Քութայիսը Ախալցխային ենթարկվել է միայն սուլթան Մահմուդ 4-րդի օրոք (1648-1687), երբ գրավվել է Մուրթեզա փաշայի կողմից, տե՛ս Էվլիյա Չելեբի, Թուրքական աղբյուրներ, հ. 9, Ե., 1967, էջ 23:

Ապերը, որը հիմնականում եղել է էրզրումի նահանգի կազմում,¹ և այլն: Ախալցխայի ենթակայության տակ հանդիպում ենք նաև գավառների, որոնց տեղագրությունը բավականաչափ բարդ է: Օրինակ՝ Երզան, Սասին, Թարալաթ և այլն:²

16-րդ դ. վերջին և 17-րդ առաջին կեսին՝ օսմանյան տիրապետության ամրապնդմանն ուղղված սուլթանական կառավարության ձեռնարկած միջոցառումների արդյունքում, ինչպես ամբողջ Արևմտյան Հայաստանում, այնպես էլ Չլդրի (Ախալցխայի) նահանգում, տեղի ունեցան վարչաժողովրդագրական որոշակի տեղաշարժեր: Նախ, ինչպես նշվեց, մոտավորապես 17-րդ դարի առաջին կեսին, երկարատև պատերազմների ընթացքում ավերված Չլդր բերդաքաղաքից, էյալեթի կենտրոնը տեղափոխվեց բարգավաճ վիճակում գտնվող Ախալցխա քաղաք: Վերջինս այդուհետ վերածվեց փաշայանստ քաղաքի: Շավշեթի բեկի կողմից վերականգնված Ախալքալաքի բերդն էլ դարձավ էյալեթի ռազմավարական նշանակություն ունեցող բերդաքաղաքներից մեկը: 17-րդ դարի առաջին կեսին Ախալցխայի փաշան, որին հաճախ նախկինի պես անվանում էին աթաբեկ, իսկ նրա նահանգը՝ Չլդրի էյալեթ,³ լիովին հպատակեցրեց դեռ հարաբերական ինքնուրույնությունից օգտվող Օլթիի տարածքը և դարձավ բավական ընդարձակ նահանգի ինքնիշխան տիրակալը:

17-րդ դարի առաջին կեսի թուրք հեղինակների (Այնի Ալի, Կոչիբեյ, Ալի Չաուշ, Էվլիա Չելեբի և ուրիշներ) հաղորդած տեղեկությունների համաձայն Ախալցխայի էյալեթի լիվանների թիվն արդեն հասել էր 13-ի՝ նախկին 9-ի փոխարեն:⁴ Նահանգի հյուսիս-արևմուտքում՝ որպես նոր գավառներ հանդես էին եկել Շավշեթը, Արտանուջը, Աճարան (Աջարիա), Բերդագրակը, Լիվանան, Նիսֆի Լիվանան: Ինքնուրույն լիվայի էր վերածվել Ախալցխայի (Արևահար) գավառի նախկին ճաճարակի նահիեն:⁵ Այլևս չի հիշատակվում Պետերի լիվան: Հավանաբար այն արդեն դուրս էր մնացել օսմանյան ենթակայությունից և վերամիացվել էր վրաց թագավորությանը:

¹ Տե՛ս Մելքոնյան Ա., Էրզրում, էջ 28, 77-88, 163: Լոռին 16-րդ դարի վերջին մի կարճատև փուլում եղել է թուրքական տիրապետության տակ, ապա՝ վերակցվել Զարթլիի թագավորությանը:

² Birken A., նշվ. աշխ., էջ 154-160: Թարալեթը, թերևս, կարող է կապ ունենալ Թրիալեթ-Թոեղթի հետ:

³ Էվլիա Չելեբին հստակ գրում է, որ թեև փաշայանստ քաղաքն արդեն Ախալցխան էր, «սակայն փաղիշահական (սուլթանական - Ա.Մ.) դեքերխանեում գրվում է «Չլդրի էյալեթի մյութասարիֆ այսինչ փաշան (տե՛ս Էվլիա Չելեբի, Թուրքական աղբյուրներ, հ. 9, էջ 108):

⁴ Էվլիա Չելեբի, Թուրքական աղբյուրներ, հ. 9, էջ 23: Է. Չելեբին այդ 13 գավառների թվում հիշատակում է Օլթին, Խերթվիսը, Արտանուջը, Հաջրեքը, Արտահան Բյուզյուքը, Փոսխովը, Ասիսջիլը, Աջարան, Փենեքը, Փերթքերքը (Բերդագրակ), Լիվանեն, Նըֆսի/Նիսֆի/Լիվանեն և Շևշատը (տե՛ս նույն տեղում, էջ 26, 110):

⁵ Ինչպե՞ս է յոթնամյա յոթնամյա յոթնամյա, տե՛ս Էվլիա Չելեբի, 1879, թ. 80-81, Birken, նշվ. աշխ., էջ 154-160, Pitcher Historical Geography, էջ 128.

Ախալցխայի էյալեթի 17-րդ դ. վերջի և 18-րդ դարի վարչատարածքային իրավիճակն ավելի համաժամանորեն ներկայացնելու համար դիմենք արդեն հիշատակված «Չլդրի էյալեթի ջաբա դավթարի» օգնությամբ: Ըստ այս ինքնատիպ հարկացուցակի, որն արտացոլում է 1694-1732 թթ. ընկած ժամանակահատվածի վիճակը, Ախալցխայի նահանգը, որն աղբյուրում առաջվա նման շարունակում է կրել «Չլդրի էյալեթ» անվանումը, բավականաչափ ընդարձակվել էր և այժմ տրոհվում էր հետևյալ գավառների՝ Ախալցխա, Ախալքալաք, Չլդր, Փոցխով, Խերթվիս, Արտանուջ, Օլթի, Մեծ Արտահան, Փոքր Արտահան, Փանակ (Բանակ) և Մամրվան:

Հարկացուցակում բացի վերոհիշյալ գավառներից, որոնց կազմում վկայակոչված են կոնկրետ 38 գյուղատեղիներ, հանդիպում ենք ևս 10 լիվաների՝ առանց նահիենների հիշատակումների, համաժամանք, որը բնթաղել է տալիս վերջիններիս կազմավորման փուլում գտնվելու մասին: Դրանք են՝ ճաճարակ, Ասպինձա, Ալթունկալա (Ոսկեբերդ), Օցխե, Վերին Աճարա, Ներքին Աճարա, Շավշեթ, Լիվանա, Նիսֆի Լիվանա և Բերդագրակ:

Նախորդ ժամանակաշրջանի աղբյուրների տվյալների հետ համադրությունից երևում է, որ նահանգը զգալիորեն ընդարձակվել է և տեղի են ունեցել նաև ներքին սահմանների վերածափումներ: Որոշ նահիեններ վերածվել են լիվաների: Նախկինի նման պատմական Ջավախքի տարածքն ընդգրկվել է Ախալքալաքի, Խերթվիսի և Չլդրի լիվաների մեջ:

Ի՞նչ ժողովրդագրական տեղաշարժեր կատարվեցին Ախալցխայի նահանգում թուրքական տիրապետության առաջին փուլում՝ մինչև 18-րդ դարը: Այդ խնդրում որոշակի պատկերացում ենք կազմում, երբ բաղդատում ենք բազմիցս վկայակոչված «Գյուլջիստանի վիլայեթի մեծ դավթարի» և «Չլդրի էյալեթի ջաբա դավթարի» նյութերը, որոնցից առաջինը, ինչպես հայտնի է, արտացոլում է 16-րդ դարի վերջի, այսինքն՝ օսմանյան տիրապետության հաստատման շրջանը, մյուսը՝ 17-րդ դարի վերջի և 18-րդ դարի սկզբի իրավիճակը:¹ Ամփոփապես աչքի է զարնում այն փաստը, որ մեկ հարյուրամյակի ընթացքում շեշտակի նվազել էր նահանգի բնակավայրերի թիվը: Բերենք օրինակներ հիմնականում Վերին Ջավախքի օրինակով՝ այն ներկայացնող երեք գավառներով.

	1595 թ.	1694-1732 թթ.
1. Ախալքալաքի լիվայի նահիեններ		
ա) Ակշեհիրի	84	33
բ) Թմուկի	22	7
գ) Նիալիսդուրի	33	17
2. Խերթվիսի լիվայի նահիեններ		
ա) Անտառային Ջավախքի	69	23
բ) Խերթվիսի	38	19
գ) Սուվերոտ	-	2
դ) Բուզմարեթի	12	1

¹ Այդ ժամանակաշրջանում Ջավախքի երեք լիվաներում (Ախալքալաք, Խերթվիս և Չլդր) հիշատակվող գյուղերի անունները տես Բաղդատի ջաբա դավթար, ԶԳ-106-199.

3. Զլուրի լիպայի նախիւններ

ա) Հանքագի	51	22
բ) Չայլաբերողի	16	6
գ) Քանադերեի	33	12
ԸՆԴՈՂԱՆԵՆՈՂ	358	142

Այսպիսով, մեկ հարյուրամյակ, կամ՝ մի փոքր ավելի անց, Ջավախքում հիշատակվող բնակավայրերի թիվը 358-ից կրճատվում է 142-ի, այսինքն՝ 2,5 անգամ: Եթե նախկինում հանդիպում ենք միևնույն անունը կրող մի քանի գյուղերի՝ Վերին և Ներքին, Սեծ, Միջին և Փոքր, ապա այժմ՝ նրանց մի մասն առհասարակ չի հիշատակվում, մյուսներն էլ՝ ճշվում են իբրև մեկական գյուղեր:

Մյուս առանձնահատկությունը, որ նկատվում է, գյուղատեր բնակիչների մեջ քրիստոնեական անուններ ունեցողների փոխարեն, գրեթե առանց բացառության, հանդես են գալիս մահմեդական անունների կրող մարդիկ, հանգամանք, որը վկայում է մահմեդականների կողմից բոլոր հողերի բռնագավթման մասին: Օրինակ, Ուջմանայում հիշատակվում է Մահմեդը, Տիկաշեմում՝ Սուլեյմանը, Խուլզումոյում՝ Մուստաֆայի որդի Մեհմեդը, Դիլիսկայում՝ Աբդուլլահը և Մեհմեդը, Բուռնաշեթում՝ Հասանը, Կոթեիլայում՝ Աբդուլլահի որդի Դալիլը և այլն:¹ Անկասկած, այս փաստը չի խոսում առհասարակ բնակավայրերի մեծ մասում միայն մահմեդականների արքելու տեսակետի օգտին, այլ հուշում է մահմեդնապաստ գործընթացների արագացման, այս տարածաշրջանում մահմեդականացման, վերջինիս արդյունքում «մասիներ»² էթնոկրոնական համայնքի հանդես գալու միտումների մասին: Օսմանյան կայսրությունում հայերի և մյուս քրիստոնյա ժողովուրդների մշտական կոտորածների, բռնի մահմեդականացման քաղաքականությունը հստակորեն երևում է, երբ քննական վերլուծության ենք ենթարկում արևմտահայ տարբեր վարչամիավորների էթնոժողովրդագրական տեղաշարժերը օսմանյան տիրապետության ողջ ընթացքում: Պարզվում է, որ էթնիկ հայաթափման միտումները համընդհանուր երևույթ են եղել ողջ Արևմտյան Հայաստանի համար:

Խոսելով օսմանյան տիրապետության ժամանակաշրջանում ինչպես ողջ Արևմտյան Հայաստանում, այնպես էլ Ախալցխայի նահանգում տեղի ունեցած ժողովրդագրական տեղաշարժերի մասին, հայերի շրջանում կարելի է առանձնացնել երեք կարգապարհների հետևյալ միտումները.

ա) Վրացիներից բացի, մահմեդականամանում են մեծ թվով հայեր:

բ) Հայերի մի զգալի մասը դավաճափոխ է լինում. ովքեր ընդունում են ուղղափառությունը, նախ՝ վրացանում են, ապա, կորցնելով ազգային ինքնապաշտպանական հատկանիշները, բավական արագ էլ մահմեդականանում-թուրքանում են՝ համալրելով «մեսխեցի» էթնոկրոնական շերտերի շարքերը:

¹ ჩიფიფიძის ეპილოგის ჯაბა ღაბთაძე, გვ. 141, 151, 153, 155, 156, 158, 177.

գ) Հայության մի հատված, եվրոպական կաթոլիկ քարոզիչներից ստանալով որոշ աջակցություն և անձի ու գույքի ապահովության խոստումներ, կաթոլիկանում է:

Այս բոլոր երևույթները հստակորեն նկատել է Ղուկաս Ինճիճյանը: Խոսելով Ախալցխայի էյալեթի ամայացած ու լքյալ բազմաթիվ բնակավայրերի ու եկեղեցիների առկայության մասին, նա նշում է, որ դրանց տարածքում այժմ ապրում են «տաճիկներ», որոնք ժամանակին եղել են հայեր ու վրացիներ. «Գիւղօրէք այսր նահանգի սակաւ ըստ մեծութեան մորա, յորս ըստ մեծի մասին երկին մինչև ցայժմ մեմաստանք և եկեղեցիք մեծաշէնք, այլ կամ լքեալք և կամ քայքայեալք: Բնակիչք նոցա ըստ մեծի մասին տաճիկք, *դարձեալ գրեթէ առհասարակ կամ ի հայոց և կամ ի վրաց»* (ընդգծումն իմն է - Ա.Մ.):¹ Այսօրինակ զանգվածային մահմեդականացումը թելադրված էր ոչ միայն քաղաքական, այլ նաև տնտեսական դրդապատճառներով. գործում էր մի օրենք, ըստ որի իսլամն ընդունած քրիստոնյան ազատվում էր դրամահարկ՝ իսփենջ վճարելուց:²

Ղ. Ինճիճյանը նկատում է նաև Ախալցխային բնորոշ էթնիկ գործընթացների մյուս առանձնահատկությունը՝ հայերի ուղղափառ, այս դեպքում, ավելի ճիշտ՝ վրացադավան դառնալն ու վրացացումը: Նա այն միտքն է հայտնում, որ նահանգի քրիստոնեաբնակ գյուղերի բնակիչների մեծ մասը նախապես եղել են հայեր. «են և գիւղօրէք բնակեալք մինչև ցայժմ ի քրիստոնէից հայոց նաև ի վրաց, որք *գրեթէ առհասարակ սերեալ երկին ի հայկազեանց»* (ընդգծումն իմն է - Ա.Մ.): Այնուհետև, հմուտ պատմաբան-աշխարհագետը պարզորոշ մեկնաբանում է այդ երևույթի ողջ էվոլյուցիան: «Բազմութիւն իշխանաց մերոց, նաև հասարակ ժողովրդեան,- գրում է նա,-որք ապա սակաւ առ սակաւ տվորեալք ի լեզու ի բարս, նաև ոմանք ի ծէսս վրաց, փոխեցան յազգ նոցա»:³ Ի դեպ, «ծէսս» ասելով, Ինճիճյանն ի նկատի ունի դավանական ծիսական խնդիրները, այսինքն՝ վրացադավանության ընդունումը:

Մյուս էթնոերևույթը՝ հայերի կաթոլիկացումն սկսվեց ավելի ուշ՝ 18-րդ դարի երկրորդ կեսին և ընդգրկեց հիմնականում Ախալցխա քաղաքն ու շրջակա գյուղերը: Ախալցխան ինքնուրույն էջմիածնական թեմ էր և ժամանակ առ ժամանակ ենթարկվում էր էրզրումի թեմակալ առաջնորդին: 1750-

¹ Ինճիճեան Ղ., նշվ. աշխ., էջ 123: Այն տեսակետը, ըստ որի տաճիկների՝ թուրքերի զգալի մասը նախապես եղել են ոչ միայն վրացիներ, այլ նաև հայեր, պաշտպանում է պրոֆ. Պ.Հակոբյանը. «Ախալցխայի ...հին գիւղերում ապրում էին նաև թուրք ընտանիքներ,-գրում է նա,- որոնք ամենայն հաւանականութեամբ, երբեմնի հայեր էին եւ բռնութեամբ հաւատափոխ էին դարձել երկրամասի իսլամացման շրջանում» (Հակոբյան Պ., Հայ կաթոլիկութիւնը պատմաքննական լոյսի տակ, Հրաւեր ողջմտութեան, Ե., 1993, էջ 88): Նույն կարծիքին է նաև արևելագետ Ավ.Փափազյանը (Փափազյան Ա., Թուրքական վավերագրերը Հայաստանի և հայերի մասին (16-19-րդ դարեր), Ե., 1999, էջ 27):

² Փափազյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 44:

³ Ինճիճեան, նշվ. աշխ., էջ 123

⁴ Նույն տեղում:

ական թվականներին այնտեղ հայտնված կաթոլիկ քարոզիչների պառակտ-
չական գործունեության հատկանքով հաջողվեց 60-ական թթ. վերջին հա-
մայնքը երկփեղկել: Սկսվեց Հայ առաքելական եկեղեցիների թմազավթ-
ման, էջմիածնից հրաժարվելու մի եղծալի շրջան: Հայոց կաթողիկոս Սիմեոն
Երևանցու ջանքերը՝ կաթոլիկացած հայերին իրենց դավանանքին վերա-
դարձնելու ուղղությամբ, հաջողություն չունեցան:¹ Արդյունքում Ախալցխայի
և Երա գյուղերի մեծ մասը դարձավ կաթոլիկ: Նրանց ձեռքն անցան քաղաքի
հիմնավորը Ա.Նշան և Ս.Հովհաննես եկեղեցիները: Ս.Աստվածածին եկեղեցին
հայտնվեց կապուչինականների հսկողության ներքո:² Եկեղեցիներից
զրկված և փոքրամասնության մեջ հայտնված հայ առաքելական համայնքը
ստիպված եղավ ձեռնամուխ լինել նոր եկեղեցու շինարարությանը:

Օսմանյան տիրապետության շրջանում ազգային-կրոնական հալա-
ծանքների, լեռնականների ասպատակություններից ազատվելու մղումնե-
րով, կաթոլիկացած հայերի մեծ մասը, ստանալով Հռոմի պապի և եվրոպա-
կան երկրների որոշ աջակցությունը, առժամանակ խուսափեց մահմեդակա-
նացումից ու վրացացումից և շարունակեց պահպանել իր նախկին հայեցի
ինքնության շատ տարրեր:

Այսպիսով, պարզորոշ երևում է, թե օսմանյան լուծը որքան աղետա-
բեր էր եղել ինչպես հայ, այնպես էլ վրացի բնակչության էթնոկրոնական վե-
րակերպումների, ազգաձուլման համար: Ցավոք, այս գործընթացները չդա-
դարեցին և շարունակվեցին նաև 19-րդ դարի առաջին քառորդին և, ի վերջո,
հանգեցրին երկրամասի ժողովրդագրական պատկերի արմատական փոփո-
խության:

¹ Ախալցխայի և շրջակայքի գյուղերի կաթոլիկացման պատմությունը մանրամասն
տես՝ Ցակոբեան Պ., նշվ. աշխ., էջ 51-72:

² Ինժիճեան Ղ., նշվ. աշխ., էջ 124, Ցակոբեան Պ., նշվ. աշխ., 72: